

UNIVERSIDADE: PARA QUEM E PARA QUÊ?

**(RE)EVOLUCIONAR A
UNIVERSIDADE DESDE
OS TERRITÓRIOS E
AS RESISTÊNCIAS**

**Sara María Torres Outón
Susana Sotelo Docío
Emilio V. Carral Vilariño**

CONTRIBUIÇÃO PARA O PENSAMENTO CRÍTICO EM
TORNO DAS PRÁTICAS CULTURAIS, LINGÜÍSTICAS,
LITERÁRIAS E EDUCATIVAS QUE SE DESENVOLVEM
NAS MARGENS — GEOGRÁFICAS, SIMBÓLICAS E
INSTITUCIONAIS — DO ESPAÇO GALEGO-LUSÓFONO

andavira
editora

**UNIVERSIDADE:
PARA QUEM E PARA QUÊ?**

**(Re)evolucionar a universidade desde
os territórios e as resistências**

Comissão Científica

A Comissão Científica desta obra integrou especialistas de reconhecido percurso académico, pertencentes a universidades do Brasil, da Galiza e de Portugal. O seu tempo e dedicação garantem a qualidade científica, a coerência metodológica e a relevância dos conteúdos apresentados. A sua contribuição foi essencial para a validação dos textos incluídos e para o fortalecimento do rigor editorial deste volume.

Antón Corbacho Quintela, *Universidade Federal de Goiás*

M.ª Felisa Rodriguez Prado, *Universidade de Santiago de Compostela*

M. Carmen Villarino Pardo, *Universidade de Santiago de Compostela*

Roberto Samartín López Iglesias, *Universidade da Coruña*

Carlos Pazos-Justo, *Universidade do Minho*

Álvaro Iriarte Sanromán, *Universidade do Minho*

1.ª edição: Santiago de Compostela, 2025

© Autores e autoras

Maquetagem: Andavira

Impressão: Muriel SPG, S. L.

Impresso em Espanha · Printed in Spain

Depósito legal: C 1016-2025

ISBN: 979-13-990295-9-8

Todos os direitos reservados. É proibida a reprodução total ou parcial deste trabalho, nem a sua incorporação a um sistema informático, nem a sua transmissão sob qualquer forma ou por qualquer meio (eletrónico, mecânico, fotocópia, gravação ou outros) sem autorização prévia por escrito do proprietário dos direitos autorais. A violação desses direitos pode constituir um crime contra a propriedade intelectual.

Dirija-se ao CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) se precisar fotocopiar ou digitalizar um fragmento deste trabalho. Pode entrar em contato com o CEDRO através do site www.conlicencia.com ou pelos telefones +34 91 702 19 70 / +34 93 272 04 47.

Este trabalho está subsidiado pola Consellería de Educación, Ciencia, Universidade e Formación Profesional ao abrigo do programa de Consolidación e estruturación de unidades de investigación competitivas.

**XUNTA
DE GALICIA**

**CONSELLERÍA DE EDUCACIÓN,
CIENCIA, UNIVERSIDADE E
FORMACIÓN PROFESIONAL**

UNIVERSIDADE: PARA QUEM E PARA QUÊ?

**(RE)EVOLUCIONAR A
UNIVERSIDADE DESDE
OS TERRITÓRIOS E
AS RESISTÊNCIAS**

**Sara María Torres Outón
Susana Sotelo Docío
Emilio V. Carral Vilariño**

andavira
editora

ÍNDICE

PRÓLOGO	9
INTRODUÇÃO EDITORIAL	11
 I IDENTIDADES CULTURAIS, RELAÇÕES TRANSNACIONAIS E PRÁTICAS SIMBÓLICAS	
DO SAUDOSISMO À SAUDADE DE NÓS. REVISITAÇÃO DE UM TÓPICO DO RELACIONAMENTO GALEGO-PORTUGUÊS	15
JOSÉ PEDRO LOPES ANGÉLICO Universidade de Santiago de Compostela / Universidade Católica Portuguesa	
REPTOS TEÓRICO-METODOLÓGICOS NO ESTUDO DAS PERIFERIAS POLÍTICO-CULTURAIS. LEVANTAMENTO E ANÁLISE BIBLIOGRÁFICA SOBRE O REINTEGRACIONISMO NA GALIZA AUTONÓMICA	33
ALBERTO PAZ-FÉLIX Universidade do Minho	
OS PROTESTANTES E O CAMIÑO DE SANTIAGO: QUE CAMBIOU - A TEOLOXÍA, A PRÁCTICA OU O PROPIO CAMIÑO?	55
SETH GROTZKE Universidade de Santiago de Compostela	
UMA AVENTURA JACOBEIA: REAVALIAÇÃO E NOVAS PERSPETIVAS SOBRE AS NOÇÕES DE TURISMO E PEREGRINAÇÃO	75
IRINA MALYUCHENKO Universidade de Santiago de Compostela	
O TEATRO EM GALEGO DE <i>CANTIGAS E AGARIMOS</i> NA DÉCADA DE 1960	93
NOA INSUA AMIGO Universidade de Santiago de Compostela	

II

LITERATURA, ENSINO E PRODUÇÃO CULTURAL NAS MARGENS

CIRCULAÇÃO TRANSNACIONAL DA LITERATURA MARGINAL-PERIFÉRICA PAULISTANA. UMA LEITURA DO CASO DE MICHEL YAKINI-IMAN.	119
IRENE LÓPEZ BATALLA Universidade de Santiago de Compostela	
PRETENSÕES E OSCILAÇÕES: NOTAS ACERCA DO ENSINO E DA PESQUISA SOBRE A LITERATURA FEITA EM GOIÁS ENTRE OS CURSOS DE LETRAS DA UNIVERSIDADE FEDERAL DE GOIÁS (UFG).	145
JÚLIO CÉSAR KOHLER DAMASCENO BARON Universidade Federal de Goiás	
ANTROPOLOGIA E LITERATURA ANGOLANA: “A FRONTEIRA DE ASFALTO”, DE JOSÉ LUANDINO VIEIRA.	171
HELENA DO VAL Universidade de Santiago de Compostela	
A EDUCAÇÃO BRASILEIRA E O PAPEL DA LITERATURA NO CONTEXTO DO (NOVO) ENSINO MÉDIO	189
JÉSSICA DAIANE LEVANDOVSKI THEWES Universidade de Santiago de Compostela / Universidade de Ffevale	

OS PROTESTANTES E O CAMIÑO DE SANTIAGO: QUE CAMBIÓU - A TEOLOXÍA, A PRÁCTICA OU O PROPIO CAMIÑO?

PROTESTANTS AND THE CAMINO DE SANTIAGO: WHAT HAS CHANGED - THE THEOLOGY, THE PRACTICE, OR THE CAMINO ITSELF?

SETH GROTZKE

Universidade de Santiago de Compostela

sethgrotzke@gmail.com

Resumo

Nos últimos anos o interese polo Camiño de Santiago medrou exponencialmente. Sorprendentemente, algunhas das taxas de aumento máis altas atópanse na demografía fóra dos que practican a fe católica romana.

Este artigo trata de abordar o aumento do interese polo Camiño de Santiago entre as igrexas protestantes. Utilizando unha revisión bibliográfica das ensinanzas dos primeiros reformadores, a estatística contemporánea e as entrevistas actuais, este artigo destaca a literatura fundamental e as cuestións pertinentes que se deben abordar para comprender estes novos desenvolvementos. Aínda que aínda se están realizando investigacións nun intento de avanzar cara a respostas claras, este estudo suxire que hai máis que considerar que a globalización e o turismo de masas á hora de entender o cambio entre os peregrinos protestantes.

Palavras-chave: Camiño de Santiago. Protestantes. Reforma.

Abstract

In recent years the interest in the Camino de Santiago has grown exponentially. Surprisingly, some of the highest rates of increase are found in demographics outside of those practicing the Roman Catholic faith.

This article attempts to address the rise of interest in the Camino de Santiago among the Protestant churches. Using a literary review of the teachings from the early reformers, contemporary statistics, and current interviews, this article highlights the foundational literature and pertinent questions which must be addressed in order to understand these new developments.

While research is still being conducted in an attempt to move toward clear answers, this study suggests that there is more to consider than globalization and mass tourism when understanding the shift among Protestant pilgrims.

Keywords: Camino de Santiago. Protestant Theology. Reformation.

1 Introducción

Cada día o mundo no que vivimos preséntanos dúbidas e preocupacións. Necesitamos un lugar onde poder compartir as preguntas que nos xurdan e as respostas que atopamos. A universidade ofrécenos ese espazo para probar as nosas hipóteses e argumentos.

Fronte a un destes espazos onde podemos abordar as preguntas urxentes da vida, hai unha frecha que dirixe aos peregrinos cara a Santiago. O Camiño de Santiago é coñecido en todo o mundo e non é unha gran sorpresa atopar unha frecha que dirixe á xente no seu Camiño fóra de calquera lugar de aprendizaxe e discusión. Pero esta frecha concreta suscita unha pregunta, ou toda unha serie de preguntas, polo simple feito de estar situada directamente diante dunha das catedrais e centros educativos máis importantes de todo o protestantismo, a catedral de San Pedro en Xenebra, Suíza.

Antes de profundizar na historia e nas implicacións do Camiño de Santiago, é fundamental entender o concepto de peregrinación. Estas non son exclusivas de ningunha relixión, nin existe unha definición universal que abranza a peregrinación en todas as formas: un rito de paso, unha viaxe xeográfica, un exercicio espiritual dentro de si mesmo, unha metáfora. Aínda que a vida cotiá dun peregrino implica moito camiñar, pasear e facer turismo, a peregrinación é moito máis que calquera ou todas (Bloechl & Brouillette, 2022, p. 7). Unha peregrinación é unha forma de viaxe relixiosa.

O Camiño de Santiago ten unha historia complexa, tanto na súa manifestación física como nos seus fundamentos teolóxicos. Dende os primeiros tempos desta importante peregrinación do cristianismo ata o fenómeno global no que se converteu na actualidade, a motivación primordial para participar neste exercicio de disciplina e abnegación foi evolucionando. Non obstante, houbo momentos determinantes nesta transición en curso, e probablemente ningún maior que o que tivo lugar arredor do século XVI. Foi nesta época cando as peregrinacións da Igrexa Católica Romana foron atacadas.

Xusto no centro da turbulencia estaba un profesor de teoloxía en Wittenberg, Alemaña, que non estaba de acordo co que viña a suceder baixo a autoridade e a dirección do papa León X. Cos escritos de Martín Lutero, a Reforma protestante estaba sobre nós. Axiña outros primeiros reformadores tomarían as armas contra os aparentes abusos da Igrexa Católica Romana, é dicir, aqueles que crían ver na venda de indulxencias, a licenza de reliquias e as ensinanzas oficiais sobre a penitencia. O rito de peregrinación católico romano dependía de cada un destes medios de graza nun ou outro nivel.

É evidente que os reformadores non crían que os fundamentos desta peregrinación cristiá coincidisen cos ensinamentos unificados da Igrexa ao longo dos séculos. Sería lóxico concluír que isto acabou co uso da peregrinación na crecente comunidade protestante. Fíxoo... por un tempo. Porén, tendo en conta a situación actual,

cincocentos anos despois dos primeiros argumentos de Martín Lutero sobre as indulxencias, saíu á luz unha nova traxectoria. A participación actual dos protestantes no Camiño demostra que non só hai un número cada vez maior de protestantes que peregrinan, senón tamén un número cada vez maior de protestantes que dedican a súa vida a servir no Camiño de Santiago, dentro da súa fe protestante.

Así que os peregrinos de dous mundos distintos, o católico romano e o protestante, aínda cuestionan como o Camiño de Santiago pode prosperar en ambos. Algúns cren que este rito católico e o seu efecto purificador, unha vez denunciados polos reformadores protestantes, foron feitos máis aceptables para os protestantes por un cambio de teoloxía católica seguindo a crítica de homes como Lutero, Zwinglio e Calvino. Por outra banda, algúns cren que o protestantismo no seu conxunto modificou as súas crenzas teolóxicas desde a época dos reformadores para acomodar un concepto católico romano de peregrinación. Alternativamente, pode ser que os practicantes cotiáns do protestantismo senten pouca necesidade de vivir de acordo cos seus principios fundacionais. Finalmente, podería ser que o propio Camiño mudara. Quizais a multitude de peregrinos irrelixiosos, católicos romanos, protestantes e adeptos a case todas as outras relixións, mudou o Camiño de Santiago de tal xeito que non hai que pensar en termos relixiosos e aínda gozar dunha experiencia espiritual.

A importancia deste estudo en curso, non obstante, non se limita ao ámbito relixioso, senón que atinxe á cultura e á accesibilidade do Camiño de Santiago. A través da revisión dos escritos pertinentes dos primeiros reformadores e dos datos estatísticos sobre a crecente popularidade do Camiño, este estudo busca dar resposta a preguntas cruciais sobre a formación permanente do Camiño. Isto á súa vez abrirá a porta para que centos de miles de peregrinos cada ano avalen mellor o seu propio desexo de emprender unha peregrinación e experimenten unha transformación persoal aínda maior durante esta peregrinación, independentemente das súas opinións relixiosas.

2 Definición de peregrinación

Non existe unha definición oficial do concepto de peregrinación. Debido a que as accións e actitudes do peregrino atópanse nunha variedade tan ampla de grupos relixiosos, e porque se poden atopar ao longo da historia da humanidade, sería imposible resumir e consolidar todos os matices. Non obstante, a definición de traballo utilizada neste estudo é que unha peregrinación é unha viaxe intencionada a un lugar relixiosamente significativo por razóns espirituais. Isto non impide a idea de que unha peregrinación teña un aspecto inmaterial para ela, lonxe diso (Harpur, 2016, pp. 6-7). Máis ben pretende comunicar que unha peregrinación na súa esencia é aquela que manifesta fisicamente unha viaxe interna (Turner & Turner, 2011, p. 7).

A presenza de individuos que realizaron peregrinacións concretas pódese atopar en manuscritos escritos hai miles de anos. Séguense descubrindo lugares de peregrinación que datan mesmo antes da historia rexistrada. Alternativamente, os lugares de peregrinación seguen desenvolvéndose e evolucionando, e as peregrinacións fanse a lugares que se fixeron famosos mesmo durante o século pasado. Aínda que son moitos os aspectos relacionados coa peregrinación que se poden debater, o certo é que existe un tirón na alma do peregrino para atopar o seu lugar neste cosmos participando na peregrinación.

A peregrinación é a pertenza. Os antigos seguían as estrelas ou camiñaban ata os extremos da terra para atopar o seu lugar neste universo. Vilas enteiras participaron na peregrinación para lembrar quen eran e a quen pertencían (*vd.* Salmos 120-134). Cando vas de peregrinación, entras nun río de historia e significado. Un río pasou sobre as mesmas pedras, ás veces durando miles de anos. Quizais máis tarde flúen mil máis. Pero aquí neste momento camiña un peregrino, rodeado de outros que son diferentes pero iguais. Atoparon o seu lugar neste mundo, polo menos durante esta viaxe. Son un peregrino con outros peregrinos na longa fila de peregrinos. Forman parte de algo máis grande que eles mesmos.

Pero a peregrinación non pode separarse lexitimamente do divino, independentemente das crenzas teolóxicas actuais dun individuo. A peregrinación consiste tanto en entender o “outro” como en entenderse a un mesmo. Esta é unha explicación de por que a práctica da peregrinación atópase en tantas relixións que doutro xeito comparten relativamente poucas cousas en común. Dentro de todo ser humano hai un desexo, unha necesidade absoluta, de coñecer e ser coñecido. A peregrinación é un medio para conseguir ese fin.

3 A Igrexa Católica Romana e o Camiño de Santiago

A principios do século XVI, a Igrexa Católica Romana non estaba interesada na peregrinación pola súa capacidade para revelar as realidades internas dun peregrino. Estaban interesados en abordar a pregunta de como podían estar ben diante de Deus. Os lugares sagrados xurdiron e foron publicitados pola Igrexa Católica Romana nun esforzo por dirixir a aqueles con conciencia culpable á peregrinación. Ensinaron que o individuo podería atopar alivio da súa culpa a través desta viaxe física.

Nas ensinanzas da Igrexa Católica Romana o concepto de peregrinación evolucionou. Baseándose no ensino da peregrinación ao longo das Escrituras do Antigo Testamento, descubriuse ou asignouse un certo beneficio ao acto de camiñar a un lugar santo. A intención era poñerse no camiño da graza. Un determinado sitio podería ser unha intersección de graza por mor dos santos que antes ocuparon ese espazo ou permanecen alí soterrados (Brown, 2014, p. 3). Con todo, houbo graza, non só no sitio ou nas reliquias, senón tamén no paseo. Deus e os seus representantes na Igrexa Católica Romana puideron ver a verdadeira contrición na vida do

pecador mentres realizaban este acto físico de peregrinación. Un peregrino accedeu ás incontables riquezas da graza en Cristo, María e os santos tanto peregrinando como chegando ao lugar santo. Os conceptos de culpa, penitencia, indulxencias, reliquias e peregrinacións poderían verse como traballando xuntos cara á graza formando o por qué (culpa), o qué (penitencia e indulxencias), o ónde (reliquias) e o cómo (peregrinacións).

3.1 Penitencia e indulxencias

Nos tempos da Idade Media ofrecíanse indulxencias aos peregrinos que ían en peregrinación. Estas indulxencias foron promulgadas polo Papa, ou outros líderes da igrexa, e esbozaban as obras necesarias para purificar o penitente do pecado que cometera. Despois de confesar a un sacerdote, a persoa estaba en bo estado coa Igrexa Católica Romana xa que recibiu a remisión do castigo eterno polo seu pecado. Pero aínda había unha débeda pendente por pagar. Un castigo temporal polo seu pecado debía pagarse pola santidad persoal e polo dano causado á Igrexa. Para aqueles pecados que non tiñan o seu castigo temporal imposto, o purgatorio agardaba para limpar o pecador dos seus últimos vestixios de pecado e santificalo para que puidese vivir na presenza de Deus. As indulxencias eran medios polos que se podía eliminar o castigo temporal polo pecado, ben na terra para quen se gañaba a indulxencia, ou en nome de alguén no purgatorio.

Este aspecto popular e lucrativo da Igrexa Católica Romana pronto sería cuestionado (George, 2013, pp. 24-25). Lutero, nas súas noventa e cinco teses que cravou na porta da Igrexa de Todos os Santos en Wittenberg, Alemaña, o 31 de outubro de 1517, argumentou que a interpretación católica da penitencia era incorrecta. Jerome, na súa tradución ao latín do Novo Testamento a finais do século IV, traduciría o verbo grego *Μετανοεῖτε* como “Poenitentiam agitar”. Sobre esta base, a Igrexa Católica Romana construíra a súa comprensión da penitencia. Se un debe ter unha relación restaurada con Deus Pai e obedecer os mandamentos de Xesucristo, debe “facer penitencia”, e estas accións foron claramente descritas pola Igrexa Católica Romana. Porén, segundo Lutero e outros como Erasmo, os católicos romanos interpretaran mal o mandato de Xesús en Mateo 4:17 (cf. Mateo 3:2). A súa primeira tese foi que Xesús “desexaba que toda a vida dos crentes fose unha vida de arrepentimento” (Luther, 1999a, p. 25). Non podía significar “penitencia sacramental” segundo a Igrexa Católica Romana (tese 2), senón que tiña que referirse ao “arrepentimento interno” (tese 3). Lutero continuou argumentando que “o Papa nin quere nin pode remitir ningún castigo salvo os impostos pola súa propia autoridade ou a dos cánones” (Luther 1999a, p. 26). Só Deus é quen perdona a culpa (tese 7).

Estes desafíos iniciais á autoridade dos mestres da Igrexa, da Igrexa Católica Romana no seu conxunto e, en definitiva, do propio Papa, avivaron os incendios que levaban algún tempo a arder noutras partes de Europa (vd. Barrett 2023). Pronto toda a cristiandade sentiría o efecto destas ideas e tería que escoller un camiño ou

outro. Terían que decidir seguir as ensinanzas da Igrexa Católica Romana ou da Escritura. Non podían facer as dúas cousas.

A Igrexa Católica Romana delinea os medios axeitados para obter o perdón dos pecados a través do sacramento da penitencia, que incluía a contrición, a confesión e a absolución. O principal problema de Lutero xurdiu polo mal uso e abuso das indulxencias que se vendían. Un predicador itinerante, Tetzl, estivera vendendo estas indulxencias para recadar cartos para a construción da basílica de San Pedro en Roma, e Lutero escribía para enfrontarse a el e ás súas ensinanzas. “Só predicán doutrinas humanas que din que en canto os cartos sonan no peito, a alma sae voando do purgatorio” (Luther, 1999a, pp. 27-28).

Lutero argumentou que non se podía comprar a liberación de alguén do purgatorio (tese 33-37), nin sería un beneficio para a alma no purgatorio (tese 29). Daquela a Lutero non lle interesaba queimar toda Roma, senón simplemente corrixir os problemas que estaba a ver de primeira man. Nos anos seguintes, só despois de que a Igrexa Católica Romana endurecese a súa postura contra Lutero, xurdiría a súa teoloxía completa. Nun escrito posterior, Lutero púxoo tan claro como puido.

Que esta sexa a túa única guía segura: todo o que tes que mercar ao Papa non é bo nin vén de Deus. Porque o que Deus dá non só se dá gratuitamente, senón que o mundo enteiro é castigado e condenado por non estar disposto a recibilo de balde. Refírome ao evanxeo e á obra de Deus. (Luther, 1999 b, pp. 185-89).

3.2 Reliquias

Aínda que foi unha das cuestións iniciais, as indulxencias non foron únicas no enfrontamento dos reformadores coa Igrexa Católica Romana. Outras dúas cuestións relacionadas pronto saíron á superficie do conflito polas indulxencias, a saber, as reliquias e as peregrinacións. Xoán Calvino, aínda que estaba de acordo con Lutero sobre o verdadeiro significado do arrepentimento, tamén escribiu un tratado sobre as reliquias e o seu lugar na igrexa. Calvino medrara nun fogar onde se aceptaba e se ensinaba a veneración das reliquias (Calvin & Beza, 1844 vol. 1, p. 329), porén, a medida que medraba na súa comprensión da fe, pediu a reforma do uso das reliquias pola Igrexa Católica Romana. Pois aínda que adoitan producir o que parece ser celo, “a ansia de reliquias nunca está exenta de superstición; non, o que é peor, é o pai da idolatría, coa que se combina xeralmente” (Calvin & Beza, 1844, p. 290).

O reformador non só se desestimou do perigoso camiño que adoita seguir o culto ás reliquias, senón tamén coa confusión que producen. O número de igrexas que afirman ter os corpos, ou partes do corpo, do mesmo santo alcanzara un nivel vergonzoso na época do século XVI. Calvino mesmo citou os informes contraditorios sobre o corpo de Santiago Apóstolo, xa que “ten unha man na igrexa de San Pedro,

un brazo na de Grisgón e outra na dos Santos Apóstolos” (Calvin & Beza, 1844, p. 328).

Calvino escribiu para convencer ao cristianismo de que se poña a traballar facendo un inventario das reliquias que posuía a Igrexa, porque ao facelo, “sería evidente que ata agora todos os homes foron cegos, que unha gran escuridade descendeu sobre todo o globo” e a maior estupidez mostrouse universalmente” (Calvin & Beza, 1844, p. 295). E ao facelo, “eliminouse este costume pagán, xa fosen reliquias de Cristo ou dos santos. Na medida en que dexeneran en ídolos, a contaminación e profanación que provocan en ningún caso deben ser toleradas na Igrexa” (Calvin & Beza, 1844, p. 339).

3.3 A Reacción Protestante

Cando se conectan as ensinanzas dos primeiros reformadores sobre as indulxencias e as reliquias, non é de estrañar que o acto de peregrinación perdesse gran parte da súa popularidade nas terras protestantes. Cando se lle pregunte: “¿Que dis, entón, dos que peregrinan a Roma, Xerusalén, Santiago, Aquisgrán, Tréveris e moitas outras rexións e lugares para obter indulxencias?” A resposta de Lutero foi: “Os que peregrinan fano por moitas razóns, moi raramente por razóns lexítimas” (Luther, 1999a, pp. 198-99). Algúns dos ilexítimos que continúa mencionando inclúen a curiosidade polo estraño e o descoñecido, o odio e o aburrimiento cos servizos de adoración no fogar, as indulxencias, “a ansia de aflicción e o traballo polo propio pecado” (pero isto, argumenta, ocorre raramente), e, finalmente, unha singular devoción á honra dos santos (Luther, 1999a, pp. 198-99). Noutro punto afirma que o sexo e a luxuria foron unha motivación para a peregrinación (Luther, 1999c, pp. 27-28).

Noutros escritos, Lutero intentou disuadir á xente de rexeitar os seus deberes domésticos en lugar de emprender unha peregrinación. Sostivo que para os casados non hai nada máis valioso para Deus e o cristianismo, para o mundo enteiro, para eles mesmos e para os seus fillos, que educalos ben. Isto é maior que “as peregrinacións a Roma, Xerusalén ou Compostela” (Luther, 1999c, pp. 12-13). Noutra discusión contradí aos que cren que ir de peregrinación é un “bo traballo precioso”. “Isto non é certo”, di Lutero. “É un bo traballo moi pequeno; moitas veces é malo e enganoso, porque Deus non o ordenou. Pero Deus ordenou que o home coide da súa muller e dos seus fillos, cumpra os deberes do marido e sirva e axude ao seu próximo” (Luther, 1999c, pp. 169-72). Noutro lugar defende que certas capelas e igrexas que se converteran en branco de peregrinacións deberían ser arrasadas debido ao engano que hai detrás de todo (Luther, 1999c, pp. 185- 89). Para Lutero, a verdadeira peregrinación é do corazón.

Na antigüidade os santos peregrinaban moitas veces a Roma, Xerusalén e Compostela para satisfacer os seus pecados. Agora, porén, podemos facer verdadeiras peregrinacións na fe, é dicir, cando lemos con dilixencia os salmos, os profetas, os evanxeos, etc. En lugar de camiñar por lugares

santos, podemos deternos nos nosos pensamentos, examinar os nosos corazóns e visitar a terra prometida real e o paraíso da vida eterna. (Luther, 1999c, p. 238)

4 Os reformadores ensinan sobre a xustificación só pola fe como se indica nas Cinco Solas

Ata este punto, este estudo buscou dar unha visión xeral da crítica dos reformadores ao ensino de Roma sobre penitencia, indulxencias, reliquias e peregrinacións. Non obstante, hai un segundo lado na reacción dos reformadores. Se os primeiros protestantes ían rexeitar o ensino da Igrexa Católica Romana sobre as indulxencias, as reliquias e a teoloxía xeral da penitencia, necesitaban proporcionar unha resposta bíblica para aqueles que buscaban o perdón do pecado e a aplicación da salvación. Había que abordar a culpa persoal.

Ao longo dos primeiros anos da Reforma, os diálogos, as discusións, os concilios e as defensas estimularon a teólogos e pastores a escribir con máis claridade, responder ás críticas e aprender das súas interaccións. A medida que as liñas divisorias foron trazadas lentamente a través da predicación, o ensino, a escritura e as respostas, xurdiron cinco crenzas centrais que unificaron aos reformadores e aos que seguirían o seu camiño. Estas cinco crenzas fundamentais foron coñecidas como as Cinco Solas: “Sola Scriptura”, “Sola Fide”, “Sola Gratia”, “Solus Christus” e “Soli Deo gloria”.

Destas Cinco Solas xurdiu unha visión completamente diferente da salvación. Se os reformadores fosen correctos na súa comprensión da revelación divina de Deus, ocorreríanse dous cambios inmediatos. En primeiro lugar, os individuos verían que a doutrina do proceso penitenciario da Igrexa Católica Romana na Idade Media era un medio para manipular ás masas, esgrimindo as súas “chaves do reino” para producir medo na poboación. Estaría claro que desde este lugar de medo estarían en condicións de exixir calquera prezo a aqueles que temían polas súas almas e polas almas dos seus seres queridos. Pero en segundo lugar, habería esperanza, non nun sentido vago de que un poida finalmente ser liberado dos lazos do pecado e do castigo, senón unha esperanza moi real e unha garantía da graza de Deus cara ao pecador arrependido e da comunión restaurada con él.

4.1 Sola Scriptura

A primeira Sola considérase a base de todas as demais. Aborda a cuestión de cal é a autoridade sobre a Verdade. “Sola Scriptura” explica a opinión dos reformadores de que a Biblia é a fonte máis alta de autoridade na vida dun cristián, xa que é a Palabra inspirada e inerrante de Deus (Barrett, 2016, p.23). Non hai autoridade superior, nin é necesaria, porque é suficiente para o crente. Polo tanto, toda doutrina debe basearse

no ensino das Escrituras. Paulo, na súa segunda carta a Timoteo, fixo precisamente este punto. El dixo: “Toda a Escritura está inspirada por Deus e é útil para ensinar, para corrixir, para emendar, para educar na xustiza. Dese xeito, o home de Deus tórnase perfecto e competente para toda obra boa” (Biblia ABGS, 2001, 2 Timoteo 3:16-17).

Esta comprensión fundamental dos reformadores ía en contra da Igrexa Católica Romana. O seu Maxisterio asumira unha posición de igualdade coas Escrituras, idea que os reformadores rexeitaron firmemente. Non importaba o que dixese o Papa se non estaba nas Escrituras. A cita de Martín Lutero antes da Dieta de Worms en 1521 é a aplicación por excelencia deste entendemento:

Xa que a Súa Serenísimas Maxestade, e Altísimas Altezas, me chaman para unha resposta sinxela, clara e definitiva, dareiche; e é isto: non podoo someter a miña fe nin ao Papa nin aos concilios, porque está claro como o día que moitas veces caeron en erros, e mesmo en grandes contradicións. Entón, se non son refutado por pasaxes da Escritura ou por argumentos claros; Se non me convencen as mesmas pasaxes que citei, e non estou obrigado en conciencia a someterme á palabra de Deus, non podoo nin vou retractarme de nada, porque non é seguro que un cristián fale contra a súa conciencia. . “Entón, mirando a asemblea ante a que estaba e que tiña a súa vida nas súas mans, “AQUÍ ESTOU”, di: “Non podoo FACER DE OUTRO XEITO: DEUS ME AXÚDE. AMEN.” (D’Aubigné, 1862, p. 182)

As Escrituras foron a base e a regra de toda a vida. Ninguén, nin sequera o propio Papa, podía contradicir o que Deus revelara. Con este entendemento, os reformadores recorreron ao que dicían as Escrituras sobre a salvación.

4.2 Sola Fide

Desde a autoridade das Escrituras, os reformadores non podían facer máis que aceptar a revelación de Deus de como a salvación se aplicaba á alma do pecador. Se as Escrituras din que a graza se aplica a través das obras do individuo, así sexa. Non obstante, se Deus revelase algo máis a través das Escrituras, ata a máis alta autoridade da igrexa tería que aceptalo. E iso é o que afirmaban os reformadores. Crían que Deus afirmara que a graza só se aplicaba a través da fe. Reparar a relación rota entre Deus e o home depende de que o pecador acepte pola fe a obra misericordiosa de Deus na xustificación. “Sola fide” para os reformadores significaba que a xustificación chega só pola fe na persoa adecuada, é dicir, Xesús (Schreiner, 2015, p. 15).

Os da Reforma protestante estiveran estudando o Novo Testamento e leran o que o apóstolo Paulo escribira máis de mil catrocentos anos antes:

Así e todo, como sabemos moi ben sabido que ningún se xustifica polas obras da Lei senón pola fe en Xesús Cristo, chegámonos tamén nós á fe en Cristo Xesús, para sermos xustificados pola fe en Cristo e non polas obras da Lei, porque polas obras da Lei non se ha xustificar ningún. (Biblia ABGS 2001, Gálatas 2:16)

E de novo na súa carta aos Efesios, Paulo escribiu: “Porque vos salvaron por graza, mediante a fe; e isto non vén de vós: é don de Deus; e non vén das obras, para que ningún se dea méritos” (Biblia ABGS 2001, Efesios 2:8-9). Non é de estrañar que os reformadores se aferraran tan tenazmente a este inquilino central. Xoán Calvino, nos seus *Institutes of the Christian Religion*, expresouno o máis claramente posible:

Cristo foinos dado pola xenerosidade de Deus, para que o entendamos e o posuímos na fe. Ao participar del, recibimos principalmente unha dobre graza: é dicir, que estando reconciliados con Deus pola irrepreensible Cristo, teñamos no ceo, en lugar de Xuíz, un Pai misericordioso; e en segundo lugar, que santificados polo espírito de Cristo podemos cultivar a irrepreensible e pureza de vida. Da rexeneración, o segundo destes agasallos, dixeran o que me pareceu suficiente. Polo tanto, o tema da xustificación tocoulle máis lixeiramente porque era máis importante entender primeiro o pouca fe que falta nas boas obras, polas que só obtemos a xustiza gratuíta pola misericordia de Deus; e cal é a natureza das boas obras dos santos, con que parte desta cuestión se refire. Polo tanto, agora debemos discutir estas cuestións en profundidade. E hai que discutilos de xeito que teña en conta que este é o eixo principal sobre o que xira a relixión, para que lle dediquemos unha maior atención e coidado. Porque a menos que entendas primeiro a túa relación con Deus e a natureza do seu xuízo sobre ti, non terás ningún fundamento sobre o que establecer a túa salvación nin ningún sobre o que construír a piedade cara a Deus. Pero a necesidade de coñecer isto xurdirá mellor do propio coñecemento. (Calvin, 2011, pp. 725-26)

A fe, non as obras, segundo a comprensión das Escrituras do reformador, estivo no centro da historia da salvación. ¿Como entender entón esta graza que a Igrexa Católica Romana parecía poder dispensar ou dirixir aos pecadores?

4.3 Sola gratia

Seguindo de preto “Sola fide” vén “Sola gratia”. Se só a fe é o requisito para a salvación, entón só a graza é no que se basea esa salvación. Non hai nada máis que se poida facer para facelos máis ou menos aceptables para Deus, porque é toda a súa graza

derramada sobre nós. “Sola gratia” foi o berro dos reformadores de que os pecadores son salvados pola graza inmerecida pero gratuíta de Deus (Efesios 2:8-9).

O apóstolo Paulo, escribindo a Tito, recordoulle:

Porque a graza de Deus viuse que era fonte de salvación para todos os homes. Ela ensínanos que reneguemos da impiedade e das cobizas mundanas e vivamos no mundo presente dun xeito asinado, xusto e respectuoso, Agardando a bendita esperanza e a manifestación gloriosa do noso gran Deus e Salvador Xesús Cristo. (Biblia ABGS 2001, Tito 2:11-13)

A idea de “Sola gratia” non é controvertida dentro de ningún segmento do cristianismo (Trueman, 2017 p. 17). O que é controvertido é como se define esa graza. A Igrexa Católica Romana na Idade Media cría que os pecadores tamén se salvaban pola graza, pero os medios para conseguir esa graza eran diferentes do que lían os reformadores nas Escrituras. Zwinglio escribiu á súa alteza Filipe de Hesse, expresándolle o feito de que Deus escolle, non por méritos ou obras, senón só pola súa graza. E fóra desa graza non hai acceso á salvación. Comeza, sostén e realiza a súa obra de salvación.

¿Como, entón, podemos facernos mérito de algo para nós mesmos, que nin sequera existimos, e moito menos vivimos ou actuamos sen Él? Polo tanto, xa que nada é nin existe por si mesmo, nin vive, nin actúa, nin entende, nin delibera, senón que o poder actual da Deus fai todas estas cousas, ¿como podería a vontade humana ser libre? Ser e vivir preceden sen dúbida ao poder e ao acto de entender. Dado que, pois, ata os poetas pagáns recoñecen que dependen unicamente da Divinidade, ¿por que, aí, os cultivadores da verdadeira piedade non se elevan á altura de ver que toda a actividade de todas as súas facultades e poderes procede da mesma fonte da que flúe todo o universo?... Pois só o Espírito é o que atrae a mente a esa fonte pola que a alma, que consumiu a desesperación polos seus pecados, se refresca e se renova na mocidade. (Zwingli, 1922, p. 189)

Os reformadores, no seu estudo e ensinanza das Escrituras, foron levados a afirmar que a graza se administra ao pecador, non baseada en nada dentro do propio pecador, senón baseada enteiramente na graza de Deus.

4.4 Solus Christus

Se as Escrituras ensinan que o pecador é xustificado pola fe, pola graza, habería que preguntarse por quen procede esa graza. Segundo a Igrexa Católica Romana durante a Idade Media, había unha riqueza de graza accesible se se recibía polas canles adecuadas. Cristo estaba cheo de graza, igual que a Virxe María. Xunto a

estas dúas fontes inesgotables de graza está a multitude de santos polos que se pode repartir a graza.

Os reformadores non estaban de acordo. Crían que as Escrituras ensinaban claramente “Solus Christus”, é dicir, que Xesús é o único mediador da salvación (Wellum, 2017, p. 13). Xesús mesmo dixo que el era o Camiño, a Verdade e a Vida (Xoán 14:6).

Xoán Calvino, comentando esta pasaxe, dixo:

A afirmación equivale a isto: quen obtén a Cristo non lle falta de nada; e, polo tanto, que quen non está satisfeito só con Cristo, loita por algo máis alá da perfección absoluta. O camiño, a verdade e a vida. Establece tres graos, coma se dixerá que el é o principio, o medio e o final; e por iso hai que comezar con el, continuar nel e rematar nel. (Calvin, 2010a, p. 84)

Máis tarde, no desenvolvemento do Novo Testamento, o apóstolo Paulo referiuse a Xesús como o “único mediador entre Deus e os homes: o home Cristo Xesús, que se entregou coma rescate por todos. Tal é o testemuño dado no tempo oportuno” (Biblia ABGS 2001, 1 Timoteo 2:5-6).

Xoán Calvino no seu comentario sobre 1 Timoteo 2:5 dixo:

Algúns poden pensar que, polo tanto, será doado para nós poñernos de acordo cos papistas, se poñen baixo a única intercesión de Cristo todo o que lles atribúen aos santos. Este non é o caso; porque a razón pola que traspasan o oficio de interceder aos santos é porque se imaxinan que senón careceremos de avogado. É unha opinión común entre eles que necesitamos intercesores, porque en nós mesmos non somos dignos de aparecer ante a presenza de Deus. Ao falar deste xeito, privan a Cristo da súa honra. Ademais, é unha blasfemia escandalosa atribuír aos santos tal excelencia que nos procuraría o favor de Deus: e todos os profetas, apóstolos, mártires e mesmo os mesmos anxos, están tan lonxe de afirmar isto, que tamén necesitamos da mesma intercesión ca nós.

De novo, é un mero soño, orixinado no seu propio cerebro, que os mortos intercedan por nós; e, polo tanto, basear as nosas oracións nisto é retirar por completo a nosa confianza de chamar a Deus. Pero Paulo establece, como regra para invocar a Deus adecuadamente, a fe fundada na palabra de Deus (Rom. 10:17). Polo tanto, con xustiza, todo o que os homes conciben, no exercicio dos seus propios pensamentos, sen a autoridade da palabra de Deus, é rexeitado por nós.

Pero para non deternos máis neste tema do que require a exposición da pasaxe, resumímolos así; que os que realmente aprenderon o oficio de Cristo contentáranse con telo só, e que ninguén fará mediadores ao seu

gusto, senón os que non coñecen nin a Deus nin a Cristo. Polo tanto, conclúo que a doutrina dos papistas, que oculta e case sepulta a intercepción de Cristo e introduce a pretendidos intercesores sen ningún apoio das Escrituras, está chea de perversa desconfianza e tamén de perversa imprudencia. (Calvin, 2010b, pp. 59-60)

Só Cristo é o único mediador entre Deus e o Home. Ensinar o contrario, mesmo diante do propio Papa, sería negar o que Deus dixera. Negar a revelación clara de Deus é algo que os reformadores non puideron facer.

4.5 Soli Deo gloria

A pedra angular das crenzas fundamentais dos reformadores é aquela que traballa para manter o resto unido (VanDrunen, 2015, p. 15). “Soli Deo gloria” comunica a idea de que o propósito de todas as cousas, incluída a salvación, é a gloria de Deus (1 Corintios 15:28). Por si só, esta parece unha crenza común entre toda a cristiandade; Porén, os reformadores, especialmente Lutero, enfatizaron a diferenza entre esta crenza declarada e as accións da Igrexa Católica Romana.

Lutero foi virulento no seu ataque ao papado. Viu ao Papa como o “verdadeiro anticristo” (Tappert, 1959, p. 300). O nivel ao que a Igrexa Católica Romana exaltara ao Papa era contrario ás Escrituras e, polo tanto, unha negación da “Soli Deo Gloria”.

A Lutero ensinálle desde os seus primeiros anos que o Papa ocupaba un lugar especial, entre Deus e a súa Igrexa. O propio Xesucristo díxolle a Pedro que Xesús edificaría a súa igrexa sobre Pedro (Mateo 16). A longa sucesión de Papas foi a evidencia de que Xesús estaba a construír a súa Igrexa e de que o Papa tiña as Chaves do reino de Cristo. Non obstante, despois do seu estudo das Escrituras, Lutero cambiou de opinión e escribiu isto sobre Mateo 16:

En canto á afirmación: ‘Sobre esta pedra edificarei a miña igrexa’ (Mateo 16:18), é certo que a igrexa non está construída sobre a autoridade dun só home, senón sobre o ministerio de confesión que fixo Pedro cando declarou que Xesús era o Cristo, o Fillo de Deus. Polo tanto, Cristo diríxese a Pedro como ministro e di: ‘Nesta pedra’, é dicir, neste ministerio. (Tappert, 1959, p. 324)

“O Papa non é o xefe de toda a cristiandade por dereito divino ou segundo a Palabra de Deus, porque esta posición só pertence a un, a saber, a Xesucristo” (Tappert, 1959, p. 298). Polo tanto, calquera intento de exaltar ao Papa a unha posición sobre a Igrexa, e a aplicación da salvación a un pecador, era trasladar a un mero ser humano a obra de Cristo e a gloria que só se debía a Deus. “Isto é realmente o que San Paulo chama exaltarse por riba e contra Deus” (Tappert, 1959, p. 300).

Para Lutero e os demais reformadores, “Soli Deo gloria” non podía coexistir coa exaltación do Papa pola Igrexa Católica Romana. A gloria pertencía só a Deus,

e como os reformadores viron que os outros líderes da igrexa vivían e ensinaban non tería nada que ver con iso.

4.6 Conclusión das Cinco Solas

Unha revisión superficial das Cinco Solas revela que está claro que a comprensión católica romana da penitencia, as indulxencias, as reliquias e a peregrinación non coincide co ensino explícito dos primeiros reformadores da Igrexa cristiá. Homes como Lutero, Zwinglio e Calvino ensinaron que a boa posición ante Deus está completamente separada de calquera boa obra que un pecador poida facer, por si mesmo ou en nome doutro. O pecador está xustificado (δικαίωω na terminoloxía do apóstolo Paulo) “... sen o mereceren, pola súa graza, mediante a redención que se realizou en Cristo Xesús” (Biblia ABGS 2001, Romanos 3:24). Os reformadores non podían ensinar nada máis porque crían que iso era o que claramente ensinaban as Escrituras.

5 Estado da Igrexa Protestante actual

Estas crenzas non son triviais. Segundo as estatísticas actuais das relixións mundiais, estas crenzas fundamentais son algunhas das máis importantes do mundo en relación ao número de persoas ás que afectan. O cristianismo no seu conxunto comprende o 32,5% da poboación mundial, algo máis de 2.500 millóns de persoas (Zurlo, Johnson & Crossing, 2024). Destes, a Igrexa Católica Romana representa aproximadamente o 50,9% e a Igrexa Ortodoxa o 11,7%. Os que teñen algún nivel de afiliación ao movemento protestante representarían aproximadamente o 25% da poboación cristiá. Se os Cinco Solas son realmente o que ensinaron os líderes da Reforma Protestante e o que os protestantes seguiron crendo e ensinando, entón afecta a unha gran cantidade de persoas.

5.1 A cantidade de peregrinos no Camiño de Santiago procedentes dos países protestantes

Cando estes números se ven a través da lente do Camiño de Santiago, a súa importancia agranda aínda máis. Se a Igrexa Católica Romana e as Igrexas Protestantes son diverxentes nestas ideas tan centrais na peregrinación, hai que considerar por que o Camiño de Santiago segue atraendo a tal número de persoas protestantes.

Debido ao impacto global do Camiño de Santiago, non é de estrañar que veñan peregrinos de todo o mundo. Os países con sistemas de crenzas moi diferentes están representados nas estatísticas anuais elaboradas e publicadas pola Oficina de Acolida ao Peregrino. Entre eses países hai un número estable e crecente representado por aqueles países que se viron afectados pola Reforma Protestante e seguen véndose á luz dela. Estados Unidos, cun 43% rexistrado como protestante (Pew Research Center,

2019), segue enviando cada vez máis peregrinos. As estatísticas actuais revelan que en 2023 foron 32.069 os peregrinos dos Estados Unidos que recolleron as súas Compostelas (Fundación Jacobea, 2024). Corea do Sur, cun 20% da súa poboación identificada como protestante (이동환 2023), está a medrar rapidamente no ranking de países que envían peregrinos (Fundación Jacobea, 2024).

Unha suxestión habitual é que isto débese ao auxe da globalidade e á turistificación do Camiño. Por suposto, estes elementos xogan un papel importante na capacidade das persoas para viaxar e participar no Camiño de Santiago. Porén, non explica completamente os motivos polos que a xente percorre o Camiño. De feito, os peregrinos que camiñan por motivos relixiosos aínda superan en número a calquera outra categoría. En 2023, o 42,61% do total de peregrinos que recibiron a súa Compostela facíao con fins relixiosos. Un 34,7% adicional estaba rexistrado con fins relixiosos e outros. En concreto, os Estados Unidos rexistraron un número aínda maior cun 51,34% para fins relixiosos e un 28,41% adicional para fins relixiosos e outros (Oficina del Acogida al Peregrino, 2024).

5.2 O número de protestantes practicantes que serven no Camiño

As estatísticas xerais de peregrinos que chegan a Santiago non son suficientes por si soas para demostrar ningunha hipótese, pero si demostran que a pregunta é válida. Outras investigacións en curso amosan que a cuestión é aínda máis interesante, a saber, o crecente número de protestantes practicantes que dedican a súa vida a servir o Camiño e ministrar aos peregrinos de diferentes xeitos, de acordo coa súa propia fe protestante (Garrick, 2015). Aínda que son moitas as persoas ou asociacións que o están a facer á súa maneira, tamén existe unha rede de ministerios (Soy el Camino) e particulares situadas polas distintas rutas do Camiño de Santiago ao servizo dos peregrinos. Fano a través de albergues privados (OasisTrails; Casa Camino Antiguo; Gîte Etape Espalion La Halte Saint Jacques;), capelas (Hope House), casa de té e food truck (Pilgrim's Oasis), centros de peregrinación (La Fuente del Peregrino; O Refuxio; Casa del Peregrino), e comunidades espirituais (Casa de Pan; El Olivo; Monasterio Oasis Trails; Puntos de Luz) que crecen ao longo do Camiño co esforzo de atender as necesidades físicas e espirituais dos peregrinos. Na actualidade estase a realizar investigacións para determinar as crenzas e prácticas deste crecente número de protestantes practicantes e o seu interese polo Camiño de Santiago.

6 Conclusión

Moitas preguntas xorden dunha pequena frecha que dirixe aos peregrinos cara a Santiago, colocada diante dunha catedral en Xenebra. Os peregrinos de dous mundos distintos, o católico romano e o protestante, aínda cuestionan como o Camiño de Santiago pode prosperar en ambos. Algúns cren que este rito católico e o seu efecto purificador, unha vez denunciados polos reformadores protestantes, foron feitos máis

aceptables para os protestantes por un cambio de teoloxía católica seguindo a crítica de homes como Lutero, Zwinglio e Calvino. Por outra banda, algúns cren que o protestantismo no seu conxunto modificou as súas crenzas teolóxicas desde a época dos reformadores para acomodar un concepto católico romano de peregrinación. Alternativamente, pode ser que os practicantes cotiáns do protestantismo senten pouca necesidade de vivir de acordo cos seus principios fundacionais. Finalmente, podería ser que o propio Camiño mudara. Quizais a multitude de peregrinos irrelixiosos, católicos romanos, protestantes e adeptos a case todas as outras relixións, mudou o Camiño de Santiago de tal xeito que non hai que pensar en termos relixiosos e aínda gozar dunha experiencia espiritual. Sexa cal sexa a resposta final, está claro que o Camiño de Santiago ten un atractivo universal e está a ser utilizado por persoas de estruturas de crenzas diversas para abordar cuestións fundamentais do corazón.

Financiamento: Esta investigación non recibiu financiamento.

Referencias

- Albergue Oasistrails—Albergue on the Camino in Navarra.* (s.d.). Albergue Oasis Trails. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://albergueoasistrails.com/>
- Barrett, M. (2016). *God's Word Alone—The Authority of Scripture: What the Reformers Taught...and Why it Still Matters.* Zondervan.
- Bloechl, J., & Brouillette, A. (2022). *Pilgrimage as Spiritual Practice: A Handbook for Teachers, Wayfarers, and Guides.* Fortress Press.
- Brown, P. (2014). *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity, Enlarged Edition* (Enlarged edition). The University of Chicago Press.
- Calvin, J. (2011). *Institutes of the Christian Religion* (J. T. McNeill, Ed.; F. L. Battles, Trans.; Vols. 1 & 2). Westminster John Knox Press.
- Calvin, J., & Beza, T. (1844). *Tracts Relating to the Reformation* (H. Beveridge, Trans.; Vol. 1). Calvin Translation Society.
- Calvin, J., & Pringle, W. (2010a). *Commentaries on the Epistles to Timothy, Titus, and Philemon.* Logos Bible Software.
- Calvin, J., & Pringle, W. (2010b). *Commentary on the Gospel according to John* (Vol. 2). Logos Bible Software.
- Casa Camino Antiguo.* (s.d.). Casa Camino Antiguo. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://casacaminoantiguo.com/>
- Casa de Pan.* (s.d.). Casa de Pan. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://casadepan.es/en/home-2>
- D'Aubigné, J. H. M. (1862). *History of the Reformation in the Sixteenth Century* (H. Beveridge & H. White, Trans.; Vols. 1–5). William Collins; R. Groombridge & Sons.
- Editorial SEPT. (2001). *A Biblia Galega* (3rd ed.). ABGS. <https://www.bible.com/versions/2969-ABGS-biblia-sept>

- El Olivo*. (s.d.). Mysite. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://rebecamallan.wixsite.com/ribadeoproject>
- Fundación Jacobea. (2024, January 31). Report 2023: The number of pilgrims and foreigners is growing and the number of American Pilgrims is soaring! *Fundación Jacobea*. <https://www.fundacionjacobea.org/en/ways-of-santiago/report-2023-pilgrims-are-growing-foreigners-are-growing-and-the-united-states-is-soaring/>
- Garrick, R. (2015). *Monastic Missional Pilgrim Communities in Liquid Modern Spain*. George Fox Evangelical Seminary.
- George, T. (2013). *Theology of the Reformers* (Revised edition). B&H Academic.
- Gina A. Zurlo, Todd M. Johnson, & Peter F. Crossing. (2024). *Status of Global Christianity, 2024*. Center for the Study of Global Christianity.
- Gîte Etape Espalion La Halte Saint Jacques*. (s.d.). Gîte LA HALTE SAINT JACQUES Espalion. Recuperado o 4 de xuño 2024, dende <https://www.gite-etape-espalion.fr/>
- Harpur, J. (2016). *The Pilgrim Journey: A History of Pilgrimage in the Western World*. Lion Books.
- Hope House*. (2020, April 8). <https://hopehouse.es> *La Fuente del Peregrino*. (s.d.). Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://lafuentedelperegrino.com/en/>
- Luther, M. (1999a). *Luther's works, vol. 31: Career of the Reformer I* (J. J. Pelikan, H. C. Oswald, & H. T. Lehmann, Eds.). Fortress Press.
- Luther, M. (1999b). *Luther's works, vol. 44: The Christian in Society I* (J. J. Pelikan, H. C. Oswald, & H. T. Lehmann, Eds.). Fortress Press.
- Luther, M. (1999c). *Luther's works, vol. 54: Table Talk* (J. J. Pelikan, H. C. Oswald, & H. T. Lehmann, Eds.). Fortress Press.
- O Refuxio*. (s.d.). Recuperado o 4 de xuño 2024, dende <https://sites.google.com/view/o-refuxio/home>
- OasisTrails Monastery*. (s.d.). OasisTrails. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://oasistrails.org/monastery/>
- Oficina del Acogida al Peregrino. (s.d.). *Statistics*. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://oficinadelperegrino.com/en/statistics-2/>
- Pilgrim House Santiago*. (s.d.). Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://www.pilgrimhousesantiago.com/>
- Pilgrims' Oasis | Viana | Facebook*. (s.d.). Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://www.facebook.com/pilgrimsoasis/>
- Puntos de Luz*. (s.d.). Puntos de Luz. Recuperado o 3 de xuño 2024, dende <https://www.puntosluz.org/>
- Schreiner, T. (2015). *Faith Alone—The Doctrine of Justification: What the Reformers Taught ... and Why It Still Matters* (M. Barrett, Ed.). Zondervan.
- Soy El Camino*. (s.d.). Soy El Camino Map. Recuperado o 4 de xuño 2024, dende <https://www.soyelcamino.com>

- Tappert, T. G. (1959). *The Book of Concord the Confessions of the Evangelical Lutheran Church*. Mühlenberg Press.
- Trueman, C. R. (2017). *Grace Alone—Salvation as a Gift of God: What the Reformers Taught...and Why it Still Matters* (M. Barrett, Ed.). Zondervan.
- Turner, V., & Turner, E. (2011). *Image and Pilgrimage in Christian Culture* (Revised). Columbia University Press.
- VanDrunen, D. (2015). *God's Glory Alone—The Majestic Heart of Christian Faith and Life: What the Reformers Taught...and Why it Still Matters* (M. Barrett, Ed.). Zondervan.
- Wellum, S. (2017). *Christ Alone—The Uniqueness of Jesus as Savior: What the Reformers Taught...and Why it Still Matters* (M. Barrett, Ed.). Zondervan.
- Zwingli, H. (1922). *The Latin Works of Huldreich Zwingli* (W. J. Hinke, Ed.; Vol. 2). Heidelberg Press.
- 이동한. (2023, December 12). [2023 Religious Awareness Survey] Status of religious population and religious activities. 한국리서치 정기조사 여론속의 여론. <https://hrcopinion.co.kr/en/archives/28464>